

Mikołaj Martysiuk

O adaptacji tzw. I średniego w języku rosyjskim

Studia Rossica Posnaniensia 2, 141-147

1971

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

MIKOŁAJ MARTYSIUK

Poznań

O ADAPTACJI TZW. l ŚREDNIEGO W JĘZYKU ROSYJSKIM¹

Zapóżyczanie środków leksykalnych z innych języków jest jedną z form aktywnego wzbogacania zasobu słownikowego języka rosyjskiego na poszczególnych etapach jego rozwoju. Zanim jednak zapożyczone słowo stanie się pełnowartościowym środkiem leksykalnym na gruncie rosyjskim, musi przejść ono skomplikowany proces asymilacyjny, polegający, między innymi, na substytucji graficznej, na dostosowaniu do nowego systemu fonologicznego itd.

System fonologiczny każdego języka cechuje, jak wiadomo, pewna zwartość oraz niepowtarzalność niektórych dźwięków, co przeciwdziała przenikaniu do niego dźwięków obcych. I dlatego dźwięki obce zastępuje się najczęściej dźwiękami rodzimymi. Zastępowanie odbywa się zwykle na zasadzie zbieżności akustycznej, np. łacińskiemu i niemieckiemu fonemowi g (zwartemu) i h (szczelinowemu) w języku rosyjskim odpowiada tylko jeden fonem — г (zwarty) łac. *gradus* (ros. *градус*), *granum* (ros. *гран*) — *humanus* (ros. *гуманный*); niem. f. *Gardine* (ros. *гардина*) — f. *Hantel* (ros. *гантели*) albo niemieckiemu i francuskemu fonemowi u przedniemu i tylnemu w języku rosyjskim odpowiada tylko jeden fonem у tylny, z tym jednak, że poprzedzające go spółgłoski mogą być miękkie lub twarde, które dzięki tej właściwości powodują przesunięcie artykulacyjne samogłoski у bardziej do przodu lub bardziej do tyłu. Np. niem. ü — ros. 'у, u — ros. у: *Düsseldorf* (ros. *Д'уссельдорф*) — *Duisburg* (ros. *Дуисбург*); franc. u — ros. 'у, u (ou) — ros. у: *Curie* (ros. *К'урю*) — *Courbet* (ros. *Курбе*), *doublon* (ros. *дублон*) itd.

System fonologiczny języka rosyjskiego różni się od systemów języków zachodnioeuropejskich zarówno pod względem liczby, jak i jakości fonemów (np. jego system konsonantyczny liczy 34 fonemy, a wokaliczny tylko 5 fonemów). Toteż przy przyswajaniu zapożyczeń dźwięki obce zastępuje on zazwyczaj swoimi. Jednym z przykładów może być adaptacja tzw. l średniego, która zasługuje na szersze omówienie.

¹ Przyjmujemy następujące sposoby oznaczania dźwięku l: a) l — średnie; b) л' — miękkie (ros. *л'una, л'ec* itd.); c) л — twarde (ros. *лана, лом* itd.).

Fonem l jest obcy systemowi języka rosyjskiego; jest on bardziej twardy od rosyjskiego л' miękkiego (artykulacja л' przebiega przy silnym zwarciu grzbietu języka z podniebieniem twardym), a zarazem bardziej miękki od rosyjskiego л twardego (artykulacja л przebiega przy podniesieniu tylnej części grzbietu języka do podniebienia miękkiego), czyli zajmuje on niejako pozycję pośrednią, środkową między л' a л (jego artykulacja odbywa się bez podniesienia grzbietu języka zarówno w środkowej, jak i tylnej części)².

W tej specyficznej sytuacji fonem l wymienia się na gruncie rosyjskim na л' miękkie lub na л twarde. Zjawisko to przekonywająco ilustrują zapożyczenia z języka niemieckiego i francuskiego³, z których to, w porównaniu z innymi obecnie żywymi językami zachodnioeuropejskimi, język rosyjski w różnych okresach przyjął najwięcej słów⁴.

Fonem l występuje w różnych pozycjach wyrazu i w zależności od tego zachodzi jego wymiana.

1. Zgodnie z zasadami fonetyki rosyjskiej przed samogłoskami przednimi e i i fonem l zastępuje się л' miękkim, np.:

niem. f. *Linse* — ros. *л'инза*, m. *Blick* — *бл'ук*, m. *Schliff* — *шл'уф*, f. *Schleife* — *шл'еүф*, n. *Leitmotiv* — *л'ейтмотив*;

franc. *deligence* — ros. *дл'ижанс*, *calibre* — *кал'убр*, *limonade* — *л'имонад*, *blindage* — *бл'индаж*, *bracelet* — *брасл'ет*, *valet* — *вал'ет*, *gobelin* — *гобел'ен* itd.

R. I. Awanesow zwraca jednak uwagę na fakt, że w niektórych wyrazach obcych, odnoszących się do różnych dziedzin nauki, techniki, kultury i sztuki, przed samogłoską e może być wymawiane zamiast л' miękkiego — l średnie, np. *pele*, *cyfle*, *bypleck* itd.⁵ Przy tym również podkreśla, iż różnica akustyczna między л' a l jest minimalna, prawie nieuchwytna i może zupełnie zniknąć, tym bardziej, że w sylabach nieakcentowanych l średniego praktycznie nie ma (*л'ерато*, *л'етаргия* itd.)⁶. Należy jeszcze dodać, że l średnie jest tu głoską, nie fonemem, czyli jest zjawiskiem fonetycznym, a nie fonologicznym.

Najnowsze badania fonetyczne wykazały również zanik l średniego w wymowie wyrazów: „Исчезло l среднее, или европейское. Старыми москвичами оно было произнесено в общей сложности 36 раз (в шести словах см. § 107), молодыми всего 4 раза. По свидетельству Е. Д. Поливанова, употребление l

² Р. И. Аванесов, *Русское литературное произношение*, Москва 1968, s. 186 - 187.

³ Materiał słownikowy zaczerpnięto ze słowników: *Словарь русского языка*, w 4-х томах, Москва 1957 - 1961, oraz *Словарь иностранных слов* pod red. И. В. Лехина, С. М. Локшиной, Ф. Н. Петровой и Л. С. Шаумяна, издание шестое, Москва 1964.

⁴ Najintensywniejszy napływ zapożyczeń z języka niemieckiego przypada na początek wieku XVIII, a z języka francuskiego — na jego drugą połowę. Proces ten trwa do dnia dzisiejszego, z tym jednak, że obecnie ma charakter bardziej unormowany, nie żywiołowy.

⁵ Р. И. Аванесов, *Русское литературное произношение*, op. cit., s. 186 - 187.

⁶ Тамże, s. 187.

было обязательно в названии музыкальной ноты la. Теперь и в названии ноты la звучит л' мягкое" ⁷.

2. Przed samogłoskami tylnymi a, o, u — l zastępuje się l twardym; stwierdzono to w 164 przykładach, np.:

niem. n. *Lager* — ros. лагерь, f. *Lawine* — лавина, f. *Lanzette* — ланцет, f. *Schlacke* — шлак, n. *Kronglas* — кронглас, f. *Makulatur* — макулатура, m. *Blockhaus* — блокгауз, n. *Perlon* — перлон, f. *Zeitlupe* — цейтлуна; franc. *lampas* — ros. лампас, *blanc* — бланк, *salon* — салон, *blondin* — блондин, *loupe* — луна, *blouse* — блуза itd.

Stwardnienie l w tej pozycji jest uwarunkowane przede wszystkim nieprzednią artykulacją samogłosek, które tym samym zgodnie z zasadami fonetyki rosyjskiej spowodowały przesunięcie artykulacyjne poprzedzającej spółgłoski do tyłu. Nastąpiło przejście l średniego w l twarde.

Jednak w niektórych wyrazach przed tymi samogłoskami na miejscu l średniego występuje l' miękkie (39 przykładów), np. przed samogłoską a: niem. n. *Formular* — ros. формул'ар, n. *Futteral* — фум'ар, m. *Glanz* — гл'анец;

franc. *candelabre* — ros. кандел'абр, *camouflage* — камуфл'аж, *foulard* — фул'ар, *mouflage* — мул'аж, *plage* — пл'аж, *chapeau à claque* — шапокл'ак itd.

Są to zapożyczenia pochodzące z różnych okresów i odnoszące się do różnych dziedzin życia. W kilku z nich obserwujemy ciekawe zjawisko fonetyczne, a mianowicie, w początkowym okresie zapożyczenia te miały formy równoległe z l' miękkim i z l twardym, np.:

- a) *кандел'абр* — Срезневский: *канделабр*; Слов. Акад. 1847: *канделабр*; Слов. Акад. 1908: *кандел'абра*, *кандел'абр*; Ушак. Толк. слов. 1934: *кандел'абр*.
b) *шапокл'ак* — Даль, Слов. (3-е изд.): *шапокл'ак* и *шапоклак*; Ушак. Толк. слов. 1940: *шапокл'ак*.

огаз

- a) *макулатура* — Яновский, Нов. словотолк. 1804: *макулатура* и *макл'атура*; Соколов, Слов. 1834: *макулатура*.
b) *кронглас* и *кронглас* — Слов. Акад. 1847: *кронгл'ас*; Слов. Акад. 1926: *кронглас* и *кронгл'ас*; Ушак. Толк. слов. 1934: *кронглас* и *кронгл'ас*; Слов. иностр. слов 1949: *кронглас*; БСЭ (2-е изд.): *кронглас*.
c) *фланец* — Энци. слов. Брокг. и Ефр.: *фланец*; Слов. иностр. слов 1937: *фланец*; Ушак. Толк. слов 1940: *фланец* и *фл'анец* ⁸.

Z powyższych przykładów wynika, że ścierały się tu dwie zasadnicze tendencje:

⁷ *Русский язык и советское общество. Фонетика современного русского литературного языка*, под ред. М. В. Панова, Москва 1968, s. 124.

⁸ Wyraży przytacza się za: *Словарь современного русского литературного языка*, в 17-ти томах, Москва-Ленинград 1950 - 1965.

pierwsza, to zamienianie obcego fonemu l przed samogłoską tylną a na л twarde, tak jak nakazują normy fonetyczne języka rosyjskiego;

druga, to dokonywanie swego rodzaju wyrównań słuchowych wyrazów, tzn., że niekiedy chciano jak najdokładniej odtworzyć brzmienie zapożyczenia zgodnie z jego brzmieniem w języku ojczystym i w związku z tym fonem l zastępowano л' miękkim, słuchowo najbliższym średniego.

Można przypuszczać, że w odczuciu Rosjan dobrze znających języki obce wyrazy z л twardym brzmiały nieco „dziwnie”, a szczególnie te wyrazy, których oblicze wyraźnie wskazywałoby na ich obce pochodzenie. Normy języka rosyjskiego dopuszczają połączenia л' miękkiego z samogłoską a (np. л'амка, л'азг, кл'атва itd.), jednak przeważają połączenia z л twardym, co wypływa z charakteru tej samogłoski.

Najwięcej jest przykładów z л' miękkim przed samogłoską y; są to przeważnie zapożyczenia z języka francuskiego, np.:

franc. *balustrade* — ros. бал'устрада, *lustre* — л'устрада, *lunette* — л'унет, *lustre* — л'устрин, *coqueluche* — кок'уш, *chevelure* — шевел'юра, *salut* — сал'у't; niem. m. *Flügel* — ros. фл'узер, m. *Plüsch* — пл'юш.

Jak można sądzić, we wszystkich przypadkach chciano odtworzyć wymowę obcego dźwięku — przedniej samogłoski francuskiej ü i niemieckiej ü. Dokonano tego przy pomocy środków, które posiada system fonologiczny języka rosyjskiego, a mianowicie, zastąpiono l średnie л' miękkim, co pociągnęło za sobą przesunięcie artykulacyjne samogłoski ros. y do przodu.

W kilku przykładach (np. franc. *jalouse* — ros. жал'узу, franc. *velours* — ros. вел'ур) pojawia się л' miękkie na miejscu l również przed francuską samogłoską tylną ou. To mogło nastąpić prawem analogii do innych form z l przed u przednim lub na zasadzie wyrównania słuchowego wyrazu.

3. Przed spółgłoskami miękkimi i twardymi l średnie zastępuje się przeważnie л' miękkim (82 wyrazy), л twardym bardzo rzadko (7 wyrazów) i to zarówno w zapożyczeniach niemieckich, jak i francuskich, wcześniejszych i późniejszych, np.:

niem. m. *Feldfibel* — ros. фел'дфебель, m. *Feldjäger* — фел'дзегерь, n. *Achselband* — аксел'банд, f. *Waldschnepe* — вал'дшнеп, m. *Büstenhalter* — бюстгал'тер, m. *Kapellmeister* — капел'мейстер, m. *Falz* — фал'ц, f. *Hülse* — гил'за, n. *Pult* — пул'т, n. *Kobalt* — кобал'т, m. *Rollgang* — рол'ганг, m. *Tonfilm* — тонфил'м;

franc. *valse* — ros. вал'с, *calque* — кал'ка, *album* — ал'бом, *volte* — вол'т, *filtre* — фил'тр itd.

Jak można przypuszczać, we wszystkich przypadkach wymiana l średniego na л' miękkie nastąpiła w wyniku wyrównania słuchowego wyrazów, czyli zbliżenia ich do brzmienia w języku ojczystym.

W kilku wyrazach i to tylko niemieckich, które należą do starszych zapożyczeń, bo pochodzą z XVIII i pierwszej połowy XIX wieku, na miejscu l występuje l twarde, np.:

m. *Buchhalter* — бухгалтер, n. *Halstuch* — галстук, f. *Kolbe* — колба, m. *Stallmeister* — шталмейстер, m. *Subalternoffizier* — субалтерн-офицер.

Normy fonetyki rosyjskiej dopuszczają połączenia l twardego z następną spółgłoską (por. ros. елка, столб, волк itd.) i być może zamiana l na l w przedstawionych przykładach świadczyłaby o dużym stopniu ich przyswojenia na gruncie rosyjskim.

Charakterystyczne są w niektórych przykładach wahania w wyborze dźwięku l' miękkiego czy l twardego i ostateczne wyparcie form z l twardym przez formy z l' miękkim. Fakt ten szczególnie uzasadniałby istnienie tendencji wyrównywania słuchowego zapożyczeń, czyli zbliżania ich do brzmienia w języku ojczystym. Na przykład:

- a) *фел'дмаршал* — Вейсманнов Лекс. 1731, с. 631: *фел'дмаршал*; Росс. Целлариус 1771, с. 631: *фелдмаршал*; Нордстет, Слов. 1782: *фелдмаршал*.
- b) *шпил'ман* — Срезневский: *шпил'ман*; Алексеев, Церк. Слов. 1794: *шпилман*; Ушак. Толк. слов 1940: *шпил'ман*.
- c) *факул'тет* — Нордстет, Слов. 1782: *факултет*; Слов. Акад. 1794: *факул'тет*.
- d) *фал'шборт* — Яновский, Нов. словотолк. 1806: *фалишборты*; Слов. Акад. 1847: *фал'шборты*; Даль, Слов.: *фал'шборты*; Даль, Слов. (3-е изд.): *фал'шборт*.
- e) *штатгал'тер* — Яновский, Нов. словотолк. 1806: *штатгалтер*; Михельсон, Слов. 1866: *штатгал'тер*; Ушак. Толк. слов 1940: *штатгал'тер*⁹.

W niektórych wypadkach w identycznej drugiej części niemieckich złożzeń na miejscu l występuje l twarde (np. w najstarszym zapożyczeniu: niem. m. *Buchhalter* — ros. бухгалтер) albo l' miękkie (np. w nowszych zapożyczeniach: niem. m. *Statthalter* — ros. штатгал'тер oraz niem. m. *Büstenhalter* — ros. бюстгал'тер). Jak wiadomo, wyraz бухгалтер jest powszechnie używany, natomiast pozostałe — штатгал'тер i бюстгал'тер — bardzo rzadko, a jeden z nich nawet zupełnie wyszedł z użycia.

Również forma zewnętrzna tych wyrazów ma charakter wybitnie obcy. Prawdopodobnie w rezultacie wyrównania słuchowego nastąpiła tu wymiana l średniego na l' miękkie.

4) Po samogłoskach i spółgłoskach w wygłosie l zastępuje się l' miękkim (109 wyrazów) oraz l twardym (35 wyrazów), np.:

niem. m. *Wechsel* — ros. вексел', m. *Kittel* — кител', f. *Fuchtel* — фухтел', m. *Stichel* — штихел', n. *Nickel* — никел', n. *Ventil* — вентил', f. *Raspe* —

⁹ Wyraży przytacza się za: *Словарь современного русского литературного языка*, op. cit.

paumil', n. *Hospital* — *госпитал'*, m. *Stahl* — *стал'*, f. *Triole* — *триол'*, m. *Kronzirkel* — *кронциркул'*, m. *Stangenzirkel* — *штангенциркул'*, m. *Kegel* — *кегл'*, itd.;

franc. *cartel* — рос. *картел'*, *quadrille* — *кадрил'*, *automobile* — *автомобил'*, *modèle* — *модел'*, *mistral* — *мистрал'*, *festival* — *фестивал'*, *detail* — *детал'*, *girandole* — *жирандол'*, *parole* — *парол'*, *banderole* — *бандерол'*, *tulle* — *тюл'* itd.; niem. f. *Fackel* — рос. *факел*, n. *Signal* — *сигнал*, f. *Rolle* — *рол*, m. *Kolummentitel* — *колонтитул*, m. *Schmutztitel* — *шмуцтитул* itd.;

franc. *methyle* — *метил*, *journales* — *журнал*, *minéral* — *минерал*, *scandale* — *скандал*, *benzol* — *бензол*, *perle* — *перл*, *motocycyle* — *мотоцикл* itd.

Zamianę l na л' miękkie w tych przykładach można również tłumaczyć wyrównaniem słuchowym wyrazów, natomiast zamianę l na л — stopniem ich przyswojenia w języku rosyjskim. Należy jeszcze dodać, że normy fonetyki rosyjskiej dopuszczają w tej pozycji zarówno л' miękkie, jak i л twarde (por. рос. гибель, жаль, уголь, узел, вал, гул, вошь itd.).

Tak więc, fonem l w języku rosyjskim wymienia się na л' miękkie lub na л twarde:

1. Przed samogłoskami przednimi zgodnie z zasadami fonetyki rosyjskiej l zastępuje się л' miękkim.

2. Przed samogłoskami tylnymi zgodnie z zasadami fonetyki rosyjskiej l zastępuje się л twardym, w wyrazach nie w pełni przyswojonych w rezultacie wyrównania słuchowego fonem l przed tymi samogłoskami zastępuje się л' miękkim; л' miękkim zastępuje się go również wtedy, kiedy próbuje się odtworzyć wymowę obcych samogłosek przednich u, ü.

3. Przed spółgłoskami fonem l zastępuje się л' miękkim, w rezultacie wyrównania słuchowego wyrazów, oraz л twardym, w wyrazach o większym stopniu przyswojenia.

4. W wygłosie fonem l zastępuje się л' miękkim, w rezultacie wyrównania słuchowego wyrazów, oraz л twardym, w wyrazach o większym stopniu przyswojenia.

МИКОЛАЙ МАРТЫСЮК

ОБ АДАПТАЦИИ Т.Н. СРЕДНЕЕВРОПЕЙСКОГО l В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В настоящей статье мы пытались рассмотреть вопрос адаптации т.н. среднеевропейского l в русском языке. Данный вопрос является существенным при заимствовании лексических средств из других языков. Известно, что фонема l чужда фонологической системе русского языка, но она выступает в системах западноевропейских языков. И этот чуждый русскому языку звук замещается своими звуками. В зависимости от фонетического соседства он заменяется или мягким л' или твёрдым л.

Кажется, что на характер его замещения влияет также т.н. слуховое подравнивание заимствованных слов. Это значит, что в словах неполностью освещенных русским языком перед определенными гласными и согласными звуками фонема l заменяется мягким л', а в словах более освоенных — твёрдым л.

ADAPTATION OF MID *l* IN THE RUSSIAN LANGUAGE

by

MIKOŁAJ MARTYSIUK

Summary

The article throws light on the ways the phoneme *l* is adapted into the Russian language. This problem arises in loans of foreign words. It is known that the phoneme *l* which has its place in the systems of west European languages is foreign to the phonological system of the Russian language. This sound foreign to the Russian language is replaced by native sounds. Depending on the phonetic context it is replaced by palatal *l* or hard *l*. It seems that it is also influenced by the degree of adaptation of the loan word; in words not fully adapted the phoneme *l* preceding given vowels or consonants is replaced by palatal *l*, and in words of a larger degree of adaptation by dark *l*, and so on.